

Н.Маҳмудов, А.Нурмонов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
НАЗАРИЙ
ГРАММАТИКАСИ
(синтаксис)**

Тошкент “Ўқитувчи” 1995

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг дарсликларни
цайта кўриш махсус комиссияси маъқуллаган.*

^M~~353(04)* 95 Δ"~~ ^{142~95} © «Ўқитувчи» нашриёти, 1995
5—645—02378—1

СЎЗ БОШИ

Ҳозирги даврда ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича қатор илмий-тадқиқот ишлари мавжуд. Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун тавсифий характердаги дарслик ва қўлланмалар яратилди. Бу дарслик ва қўлланмаларда ўзбек тилининг фонетикаси, морфемикаси, сўз ясалиши, лексикологияси, морфологияси ва синтаксиси юзасидан изчил маълумотлар берилди.

Бундай асарларнинг вужудга келиши ўзбек тилининг назарий грамматикасини яратишга имконият яратди.

Назарий грамматиканинг одатдаги ўқув грамматикасидан фарқи шуки, унда маълум грамматик тушунчаларнинг келиб чиқиш илдизлари баён қилинади, у ёки бу масалага хилма-хил қарашларнинг мавжудлиги бўйича қисқача маълумот берилади.

Китоб ҳажмидан келиб чиқиб, мавжуд дарслик ва қўлланмаларда изчил баён қилинган баъзи мавзулар бу грамматикада ихчамроқ шаклда ўз аксини топди. Шунинг учун айрим мавзулар сизга кенгроқ, айримлари эса қисқароқ туюлиши мумкин.

«Кириш», «Содда гап» қисми проф. А. Нурмонов, «Гапда шакл ва мазмун» («Содда гап ва қўпша гап») қисми проф. Н. Маҳмудов томонидан ёзилган.

Бундай грамматика ўзбек тилшунослигида биринчи маротаба яратилаётгани учун, унда айрим нуқсонлар, Сизга нотабиий туюлган жиҳатлар бўлиши мумкин. Ишни яхшилашга қаратилган ҳар қандай таклиф ва мулоҳазаларни муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

КИРИШ

Синтаксис (грекча *syntaxis* сўздан олинган бўлиб, ёпиштирмоқ, бирлаштирмоқ демакдир) тил тизимининг юқори сатҳи бўлган синтактик сатҳ ҳамда шу сатҳ ҳақидаги таълимотдир.

Морфология ва синтаксис грамматиканинг ўзаро боғланган икки бўлими саналади. Грамматиканинг бу икки бўлими, аввало, предметларига кўра фарқланади.

Морфологиянинг ўрганиш предмети алоҳида сўз шаклларининг маълум грамматик маъно асосидаги парадигмалари, уларнинг грамматик категориялари бўлса, синтаксиснинг ўрганиш предмети гап ва уни ташкил этган сўз шаклларининг ўзаро грамматик ва мазмуний муносабатлари ҳамда бу муносабатларни юзага чиқарувчи воситалардир.

Синтаксис, бир томондан, сўз шаклларининг боғланиш қоидаларини, иккинчи томондан, таркибида бу қоидалар рўёбга чиқадиган бир бутунликни — гапни ўрганади. Англашиладики, морфологик бирлик бўлган сўзнинг шакли ҳам синтаксис учун аҳамиятлидир. Лекин фақат сўзнинг бошқа шакллари билан алоқаси ва синтактик бирлик ичида унинг бир қисми сифатида бажарадиган вазифаси нуктаи назаридангина синтактик қимматга эга бўлади.

Боғли нутқнинг ахборот ташувчи энг кичик бирлиги ва шундай бирликларнинг умумлашган намунаси гапдир. Демак, синтактик сатҳнинг асосий бирлиги ва синтаксиснинг асосий ўрганиш объекти гап ҳисобланади.

Гап бир бутунлик сифатида гап бўлакларидан ва сўз бўлакларидан ташкил топади. Демак, гапнинг ички тузилиш бирлиги гап бўлаклари ва сўз бирикмаларидир.

Гап бўлаги бутун бир гап мазмунини ифодалашда маълум мазмуний аҳамиятга эга бўлган бу вазифага мувофиқ грамматик шаклланган мустақил сўзлардан ифодаланади.

Сўз бирикмаси эса борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ўртасидаги маълум муносабатларни акс эттирувчи икки мустақил сўзнинг ўзаро грамматик ва мазмуний бирикувидан ташкил топади.

Шундай қилиб, гап ва сўз бирикмасининг ташкил этувчи энг кичик бирлик сўз ва сўз шакллари саналади. Морфологик бирлик бўлган сўз шакли синтактик бирлик ичида маълум вазифа бажаради, ҳақиқий ҳаётини унинг ичида топади. Бу эса синтаксис тил тизимининг морфо-логик сатҳи устида турадиган юқори грамматик сатҳ эканлигини кўрсатади.

Синтаксис лексика билан ҳам узвий боғлиқ. Синтактик категориялар ўзаро алоқада бўлган муайян вазият элементларининг вазифаларини ифодалайди. Маълум бир вазифа бажараётган вазият элементи муайян белгиларга эга бўлади ва бу белгилар шу элементнинг тилдаги моддий ифодаси бўлган лексик сўз маъносида акс этади, ўзаро синтактик муносабатга киришаётган синтактик бирликлар ўзларининг грамматик маънолари билангина эмас, балки лексик маънолари билан ҳам уйғунликни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам ўзаро бирикаётган сўзлар танлаш хусусиятига эга бўлади. Масалан, курк сўзининг лексик маъносида товукқа хос бўлган белги акс этади. Шунинг учун ҳам бу сўз барча предмет билдирувчи сўзлар билан эмас, балки фақат товук сўзи билангина боғланиш хусусиятига эга. Бу эса сўзларнинг ўзаро боғланиши шу сўзларнинг маъно тузилиши билан, уларнинг маъно тузиллишидаги муайян семалар уйғунлиги билан узвий боғлиқ эканлигига, сўз бирикмасининг лексика билан чамбарчас алоқадор эканлигини кўрсатади. Шу туфайли сўз бирикмаси синтаксисда сўзнинг семантик тузилиши ва унинг бўш ўринлари (валентлиги) катта аҳамият касб этади.

Синтаксис предмети юзасидан тилшуносликда хилма-хил қарашлар мавжуд. Ўзбек тили синтаксисига доир барча адабиётларда синтаксиснинг икки бирлиги: сўз бирикмаси ва гап ҳақида фикр юритилади ва бу икки бирлик синтаксиснинг текшириш объекти эканлиги айтилади. Бундай қараш рус тилшунослиги таъсирида кириб келди. Рус тилшунослигида синтаксиснинг иккита ўрганиш объекти мавжуд эканлигини А.А.Шахматов баён қилган эди. Бу фикр В.В. Виноградов томонидан ривожлантирилди. В.В. Виноградов фикрига кўра, фақат сўз бирикмаси ва гапгина эмас, балки қўшма гап ҳам алоҳида синтактик бирлик сифатида тан олинади. Бу қарашга мувофиқ, синтаксис уч бирлик: сўз бирикмаси, гап ва қўшма гап ҳақидаги таълимотдир.

Қисмлари ўзаро синтактик алоқа билан боғланган сўз шаклларининг нопредикатив синтактик бирлиги — сўз бирикмаси; сўз шаклларининг бир неча синтактик алоқасидан ташкил топган предикатив синтактик бирлик - гап; қисмлари ўзаро синтактик муносабатга киришган гаплардан иборат бўлган синтактик бирлик қўшма гап саналади.

Ҳозирги кунда матн синтаксиси этироф этилиши муносабати билан матн ҳам синтаксиснинг алоҳида ўрганиш объекти сифатида тан олинади. Шундай қилиб, мавжуд адабиётларда синтаксиснинг тўртта ўрганиш объекти кўрсатилади ва ўз навбатида, синтаксис ҳам ўрганиш объектига кўра тўртта ажратилади: 1) сўз бирикмаси синтаксиси; 2) гап синтаксиси; 3) қўшма гап синтаксиси; 4) матн синтаксиси.

Қўшма гапни гапга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. У гап доирасида гапнинг бир

тури сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Сўз бирикмасининг объектив тил бирлиги эканлиги масаласида тилшуносларнинг қараши бир хил эмас.

Бир гуруҳ тилшунослар сўз бирикмасига мустақил тил (нутқ) бирлиги сифатида қарайдилар. Жумладан, В.П. Малащенко ва Ю.П. Богачевлар сўз бирикмаси шу бирикмани ташкил этган ҳоким сўзнинг боғланиш имкониятининг (валентлик хусусиятининг) гап таркибида юзага чиқиши, деб қарайдилар ва шунинг учун ҳам сўз бирикмасини объектив тил бирлиги ҳисоблайдилар.

Уларнинг фикрича, ҳар қандай сўз бирикмалари нутқ жараёнида вужудга келади. Аммо бу семантик-синтактик бирлик маълум тилда гаплашувчилар онгида ўрнашган муайян андазалар асосида таркиб топади. Бу моделлар худди гап моделлари сингари нутқий реаллашувга қадар ҳам тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам эркин сўз бирикмаси коммуникациягача бўлган сатҳ бирлиги бўлиб, нутққа тайёр ҳолда олиб кирилади. Сўз бирикмаси —бу сўз шакли билан бирга гап учун «қурилиш материали» ёки гапнинг кенгайтириш сатҳида қурилиш бирлигидир¹.

Бошқа бир гуруҳ тилшунослар эса сўз бирикмасининг тил бирлиги, гап учун қурилиш материали эканлигини рад этадилар. Жумладан, Ю.Ф. Фоменко ўз фикрини исботлаш учун қуйидаги асосларни келтиради: 1) сўз бирикмаси коммуникатив вазифа ҳам, номинатив вазифа ҳам бажармайди. Биринчиси - гап, иккинчиси – сўзлар орқали ифодаланади; 2) сўз бирикмаси тушунчани эмас, тушунчалар бирикмасини ифодалайди. Агар биз сўз бирикмаси тушунча билдиради, деган фикрга қўшилсак, демак, сўз бирикмаси доирасида икки тушунчанинг бириктириш ҳодисаси рўй беради, деган фикрни тасдиқлаган бўламиз; 3) сўз бирикмаси «такрорланиш»-лик белгисига эга эмас. Тилга тайёр ҳолда олиб кирилмайди, балки нутқ жараёнида яратилади. Номинативлик, такрорланишлик фразеологизмларга хосдир. Шу белгилари билан фразеологизмлар сўз бирикмаларидан фарқ қилади; 4) тилнинг ҳар бир сатҳи учун бир тил бирлиги хос: фонологик сатҳ учун — фонема, лексик сатҳ учун — лексема ва бошқалар Синтактик сатҳ иккита бирликка эга бўлиб қолади. Агар сўз бирикмасини тил бирлиги, деб тан олинса, бошқа сатҳларда ҳам фонема бирикмаси, морфема бирикмаси каби бирликларни тил бирлиги деб тан олиш керак бўлади.

Ана шу асосларга кўра, у сўз бирикмаси тилнинг алоҳида бирлиги эмас, балки тил валентлигининг нутқий реаллашувидир, деган хулосага келади².

Дарҳақиқат, валентлик ва сўз бирикмаси ўзаро моҳият ва ҳодиса муносабатидир. Моҳият умумий, ҳодиса эса унинг аниқ кўринишлари саналади. Валентлик абстракт тафаккур сатҳида (моҳият), сўз бирикмаси эса жонли кузатиш сатҳида (ҳодиса) мавжуддир. Сўзларнинг маълум тил меъёрига хос боғланиш модели тил бирлиги, бу моделнинг лексик бирликлар билан тўлдирилиши, аниқ реаллашуви, ҳодисаларда намоён бўлиши нутқ бирлиги ҳисобланади. Демак, тил ва нутқ зидлиги сўз бирикмаларига ҳам хосдир³.

Гап бўлаклари сўз бирикмаси доирасида (иккинчи даражали бўлакларнинг нопредикатив боғланишда) ёки гап доирасида (бош бўлакларнинг предикатив боғланишда) ўрганилади.

Англашиладики, синтаксиснинг ўрганиш объекти учта ва шунга мувофиқ, синтаксис ҳам уч турга бўлинади:

- 1) сўз бирикмаси синтаксиси;
- 2) гап синтаксиси;
- 3) матн синтаксиси.

СИНТАКТИК БИРЛИКЛАРНИНГ УЧ ТОМОНИ

Анъанавий тилшунослик лисоний бирликларнинг фақат шаклий томондан ўрганишга эътиборни қаратди. Бундай қараш, айниқса, тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашиш, белгини фақат шаклдан иборат деб ҳисоблаш натижасида яна ҳам кучайди.

Тил ҳар бири ёпиқ тизим сифатида қараладиган катъий сатҳларга ажратилди. Лисоний бирликларнинг ўзи ифодаланаётган объектив борлиқ билан муносабати тадқиқотдан четда қолди. Кейинчалик тилни бундай ўрганиш бир ёклама эканлиги, шаклни маънодан узиб бўлмаслиги маълум бўлди. Натижада лисоний бирликларнинг маъно томонига эътибор кучайди.

Тилшуносликда мазмуний тадқиқотларнинг кучайиши натижасида шу нарса маълум бўлдики, лисоний бирликларнинг шакл ва мазмуни томондан тавсифи ҳам тилни тўлиқ изоҳлашга имкон бермайди. Лисоний бирликларни контекст, нутқ вазияти билан боғлаб ўрганишгина уларнинг маъносини тўғри тушунишда катта имконият беради⁴. Бу эса лисоний бирликларнинг прагматик томонига қизиқишни кучайтиради.

Ахборотнинг тўғри тушунилиши учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари, тингловчининг олам ҳақидаги билими, жумла қўлланаётган ижтимоий ҳолат